

ƏDƏBİYYAT

UOT 82

ORTAQ VƏ FƏRQLİ CƏHƏTLƏRİ İLƏ “KOROĞLU” DASTANININ VARIANTLARI

Nailə ƏSKƏR*

Açar sözlər: “Koroğlu” dastanı, variant, Koroğlu, Azərbaycan, türkmən

“Koroğlu” dastanı Şərqi və Qərbi versiyalarına bölünərək bir çox variant və qollara, o cümlədən Azərbaycan və türkmən variantlarına ayrılmışdır. Dastan Sibirdən Mərkəzi Avropaya qədər geniş bir əraziyə yayılmışdır. Xəzər dənizindən Şərqi yerləşən variantlar türkmən, özbək, qaraqalpaq, tatar, qazax, qırğız, uygur, tacik, ərəb və s. xalqlar arasında geniş yayılmış mifoloji qatları olan bir qəhrəmanlıq dastanıdır. Dastanın Xəzər dənizindən Qərbi yerləşən variantları Cənubi Azərbaycanda, Qafqazda, Anadoluda, Krımda, Qafqazda və köçlərlə Mərkəzi Avropada yayılmışdır.

Azərbaycanda “Koroğlu” dastanının toplanma, nəşr tarixinə nəzər salsaq, toplanmış ilk mətnlərin Cənubi Azərbaycan mətnləri olduğunu görürük. Dastan ilk yazıya alınıb nəşr olunduğu gündən Avropa tədqiqatçı və nəşrlərinin diqqətini cəlb etmişdir. İlk nəşrlərdən biri də çar məmuru, polyak diplomat A.Xodzko tərəfindən Cənubi Azərbaycandan Avropaya aparılmış və Londonda 1842-ci ildə ingilis dilində çap olunmuş nəşrdir (2). Bu əsər dastanın abidə nəşri hesab olunur və Paris nüsxəsi adlanır. Bundan başqa dastanın Qərbi versiyasının bir başqa abidə mətni də Tiflis nəşri dediyimiz nəşrdir (5). Bu nəşrin əlyazması Tbilisi Əlyazmalar İnstitutunda tapılmışdır. Mətnin araşdırılması zamanı Paris nüsxəsindən daha qədim dövrü əhatə etdiyi görülmüşdür.

“Koroğlu” dastanının iki böyük versiya daxilində beş yüzdən çox variantı mövcuddur. Dastanın çox böyük coğrafiyaya yayılması səbəbindən və hər iki versiyada epik söyləyicilərin əhval-ruhiyyəindən və dövrünün siyasi, mədəni vəziyyətindən asılı olaraq bir çox variantlaşma - alt mətnlər meydana gəlmişdir.

İ.Əbbaslının fikrincə, dastanın Orta Asiya qollarının təkmərkəzli olmasına görə bütün variantları türkmən versiyası ətrafında birləşdirilir. “Müxtəlif etnik soya malik olan on beşə yaxın xalqın şifahi və yazılı irsində qeydə alınmış “Koroğlu” eposu, əksər tədqiqatçıların qeyd etdiyi kimi, yayılma arealı etibarilə qarşılıqlı olmayan bir folklor abidəsidir... “Koroğlu” eposu məzmun və süjet fərqi görə əsasən 3 yerə bölünmüşdür: 1. Türkmən, 2. Azərbaycan, 3. Kiçik Asiya variantları” (1, s.16).

İ.Qəfəsoğlu türk şəçərəsi, türkmənlərin soy kötüyü, türkmən sözünün kökü haqqında yazarkən özündən əvvəlki araşdırmalara da yer vermişdir. Onun yazdığına görə, (5, s.122) A.Vamberi türkmən sözündəki -mən şəkilçisini cəm şəkilçisi kimi izah etmiş, türk-mən sözünün türk-lər olduğunu yazmışdır. Bu fikri doğru hesab edən İ.Qəfəsoğlu -mən şəkilçisinin toplayıcı ad yaranmasında istifadə olunan şəkilçi kimi “türklük, türklər” olaraq izah etmişdir.

F.Sümər isə “Oğuzlar”(8, s.79) kitabında türkmən adının fərqli izahını yazmışdır. O, türkmən adının İslamı ilk qəbul edən türk qövmü türkmənlər olduğu üçün Mavəraünnəhir müsəlmanları tərəfindən “müsəlman türk” mənasında istifadə olunduğunu, daha sonrakı əsrlərdə İslamı qəbul edən Oğuzlar üçün də belə deyildiyini bildirir.

“Türklərin dastan araşdırma və tədqiqatları da parçalanma, fərqlilik üzərində qurulmuş bir metodoloji yanaşma ilə ələ alındığı üçün ortaya “komik” ittihamlar və yiyələnmələr çıxırdı. Bu vəziyyətə

*Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent, AMEA Folklor İnstitutunun doktorantı
E-mail: qaracantali@live.com

ən gözəl nümunələr isə türk dastanlarının vəziyyətidir. “Koroğlu”, “Alpamış”, “Edigey” dastanları bu parçalanma və yiyələnmə yolunda hər bir türk xalqının duyduğu ürək çırpıntılarını əks etdirən “dastan” mətnləridir.” (11, s.876).

Türkmənlərin söyləyicilik ənənəsində dastanların çox böyük yeri vardır. Onların ən məşhur olanı xalq arasında da söylənilən “Goroğlu”, “Yusif bəy-Əhməd bəy” dastanları ilə yanaşı, çox məşhur olan “Hayrluqqa Həmra”, “Şahsənəm Qərib”, “Zöhrə Tahir” və başqa dastanları da vardır. Bu dastanlar türkmənlər arasında çox yayılmışdır və hamı tərəfindən bilinir. Təbii ki, bu dastanlar arasından “Goroğlu” əsrlər boyunca türkmən xalqında dərin təsir oymuş, onların qəhrəmanlıq, vətənpərvərlik, azadlıq duyğularını canlandırmışdır. Həm dastanların, həm də şifahi xalq ədəbiyyatının digər janrlarının yayılmasında, sevilməsində, bu günə qədər gəlib çatmasında “baxşı” adlandırılan aşiq-söyləyicilərin çox böyük rolu vardır.

“Koroğlu” tipinin və qollarının yayılma imkanı tapdığı sahələr arasında yer alan Türkmənistan bu mənada xüsusi bir çəkiyə sahibdir. Özbək, qaraqalpaq, qazax və tacik bölgələrindəki “Koroğlu” mətnlərində əsl qəhrəmanın türkmən olduğunun deyilməsinə, Asyanın bir çox yerinə “Koroğlu” qollarının türkmən baxşıları tərəfindən daşınmış olmasına və bu gün də “Koroğlu” qollarının və şeirlərinin yaşadığı yeganə mühitlərdən biri olmasına görə Türkmənistan “Koroğlu” araşdırmaları üçün mərkəzi bir rola sahibdir. Bu baxımdan Türkmənistan mühitində söylənilən və yazıya alınmış “Koroğlu” qollarının, digər bölgələrdəki “Koroğlu” mətnləri ilə əlaqəsini araşdıran çox sayda tədqiqatın aparıldığını demək mümkündür”(9, s.24).

Dastanın türkmən variantlarına məxsus “Goroğlunun törəyişi” adlanan ilk qolda Koroğlunun ölmüş anasından məzarda doğulması motivi mövcuddur. Buna görə, qəhrəmanın ilk adı Rövşən olsa da, sonradan pirləri tərəfindən Goroğlu, yəni məzar oğlu adlandırılmışdır. Bu möcüzəvi doğuluş dastanı mifoloji cəhətdən Azərbaycan variantlarından kifayət qədər fərqləndirir. Qəhrəmanın qeyri-adi şəraitdə dünyaya gəlməsi “Koroğlu” dastanının türkmən variantlarındakı ilk qolunun mifologiyadan dastana keçid dövrünü təmsil etdiyini və qədimliyini göstərir. Türkmən mətnlərində, eyni zamanda Azərbaycan mətnlərində mövcud olan atanın kor edilməsi, babanın kor edilməsi şəklində təzahür etmişdir. Goroğlunun atası o dünyaya gəlmədən vəfat etmişdir. Bu motiv ilk qolda bütün cərəyan edən hadisələrin Goroğlunun babasının təmsalında baş verməsi üçün zəmin hazırlamışdır. Yüzlərlə variantlaşma olsa da, dastanın qəhrəmanları və epik məkan Koroğlu, Qırat, Eyvaz və Çənlibel bütün versiya və variantlarda ortaqdır.

“Koroğlu” dastanının istər Şərqi, istər Qərbi variantlarında bəzən baş qəhrəman səviyyəsinə qədər yüksələn qəhrəmanlar vardır. Bu qəhrəmanların başında Azərbaycan variantında Eyvaz, türkmən variantında Övəz adlandırılan Koroğlunun/Goroğlunun mənəvi oğlu gəlir. Bu obraz bəzən asi, bəzən sadıq olaraq göstərilərsə də, qəhrəmanın ən yaxın silahdaşdır. Türkmən variantlarında şənində bir qol həsr olunmuş qəhrəmanlardan biri də Goroğlunun ikinci mənəvi oğlu Ərhasandır. Ərhasan obrazı Azərbaycan variantlarında yer almır. Ümumiyyətlə, türkmən dastanında dairələşmə hadisəsi baş verir və baş qəhrəmanın ailsindən olan sonrakı nəsilə ətrafında dastan davam edir. Goroğlu, onun oğlu Övəz və Ərhasan, Övəzin oğlu Nurəli haqqında yaranmış qollar dairələşmə nəticəsində əmələ gəlmişdir. Bu hadisə Şərqi versiyasına məxsus bir motivdir və daha çox türkmən və türkmənlərlə iç-içə yaşamış özbək variantlarında özünü göstərir.

Dastanın dəyişməz obrazlarından biri də qəhrəmanın atı Qıratdır. Hər iki versiyaya bağlı variantlarda və o cümlədən türkmən və Azərbaycan variantında da atın adı dəyişməzdir. Arxaik dastanlara məxsus olan igidin atı sahibi kimi əfsanəvi bir görüntüyə bürünür. Qırat məsələsində türkmən və Azərbaycan variantlarında kifayət qədər fərq mövcuddur. Azərbaycan və türkmən variantlarında Qırat möcüzəvi şəkildə dünyaya gəlir, onun soyu su atındandır. Türkmən variantlarında Qırat ikiqat olaraq su atı soyundandır, belə ki, onun həm anası, həm də atası su soyundan gəlir. Goroğlunun babası Çığalı bəyin gözü o uşaq olarkən eyni motiv səbəbi ilə kor edilmişdir. Su atından əmələ gələn dayçanı bəyənməyən xünkar onun gözlərinə mil çəkdirmişdir. Azərbaycan variantında isə bu motiv Koroğlunun gənc yaşlarında baş verir. Burada diqqət edilməsi lazım olan xüsusiyyət türkmən variantında kor olmağa səbəb olan atın Qırat deyil, onun anasının olmasıdır. Aradakı zaman fərqi isə

Qıratın anasının böyüməsi və Qıratı dünyaya gətirməsi üçün lazım olan müddətdir. Türkmən variantlarında Goroğlu və Qırat Həzrət Əlinin himayəsindədir və hər ikisinə pirləri tərəfindən 120 il ömür verilmişdir (3). Bu motiv də Azərbaycan variantlarında yer almır.

Şərqi və Qərbi versiyasına bağlı olan Azərbaycan və türkmən variantları eyni mərkəzli olub, zaman və məkan fərqlərinə görə bir-birindən uzaqlaşan motiv və süjetlərlə ayrılan variantlardır. Daima səyahət edərək məkan dəyişən və həmişə auditoriyaya görə davranan epik söyləyicinin ifasında ki starateji fərqlər dastanın rəngarəng olmasına səbəb olmuşdur. Şərqi variantları üçün xarakterik olan dini və mifoloji ünsürlərin bolluğu türkmən variantlarında da çox yer alır.

M.Hatəmi “Koroğlu” surətinin mənşəyi haqqında” (4, s.16-17) adlı məqaləsində V.Xulufunun bu məsələdə olan fikirlərini xarakterizə edərək, onun Alı kişi və Koroğlunu od, işıq və qılgılcım ünsürləri ilə bağladığını bildirir. V.Xulufu Koroğlu adının XVI-XVII əsrlərdə yaranması fikirlərinə etiraz edir və yazır: Əldə olan sənədlər göstərir ki, “Koroğlu” adı ən əski dövrlərdən bəri türkdilli xalqlar arasında mövcud olmuşdur. Bu haqda müəllif öz mülahizələrini belə yekunlaşdırır: Zevsin oğlu Herakl kimi ölü qadından doğulan Koroğlunu/Goroğlunu reallaşdırmaq, tarixləşdirmək ağlasığmazdır.

Qazax alimi E.Qonıratbayev Koroğlu adına, mövzusunə və dastanın qədim laylarına diqqət çəkərək bu haqda mülahizələrini bildirmişdir. O, qazax “Koroğlu”sunda və ümumilikdə Şərqi versiyasına aid olan heç bir variantda qəhrəmanın adının gorda doğulma ilə bağlı yaranmadığını, bu adın oğuz boyları ilə əlaqəli olduğunu və dastanın təşəkkül etməsində türk qövmlərinin ortaq iştirak etməsi fikrini irəli sürmüşdür. “Kor”(qazaxca gor – N.Ə.) sözünün mənası “məzar” olaraq başa düşülməməlidir, Oğuz-Oks, Uğır, Gorş, Uğış, Roy-Ror (Uygur) deyilən Oğuz boylarının etnonimlik adından doğulmuşdur. Bütün Asiya və Qafqazdakı ortaq mənşəli dastanlar, Oğuzun o dövründə doğulmuş və müxtəlif adlar altında yadda qalmışdır. “Kor” – Oğuz (Oğır) deyilən söz (Gorxan), uğıl – sözü də türkçə “qəhrəman” (batır) deyilən sözdür. Buna görə də Bozoğlan, Koroğlu, Alpamiş, Manas, Qubaxanbay, Quba Qıpçaq (Qobi xalqı ölkəsi), Qubaoğlan, Kazan, Kosay, Kökşe, Kozı, Bemış, Runi-xar deyilən sözlərin kökü birdir. “Oks, Oğuz” adları Sak-Run dövründən sonra doğulmuş sözdür. (m.ə. I – m.s. VII əsrlər) və bütün Altay türklərinin ortaq adı olmuşdur. Buna görə də biz “Koroğlu” sözünün etnonimlik əsli “Oğuz qəhrəmanı”, “ulu qəhrəman” mənasında olduğunu düşünürük. Bunu dastandakı köçəri həyatın təsviri, inanclar, xüsusən coğrafi adlar onomastik olaraq təsdiq edir... “Koroğlu”nun mövzusu bir çox qövmün və xalqın ortaq malıdır. O, sadəcə, XVI və XVII əsrlərdəki hadisələri deyil, daha uzun bir zaman kəsiminin hadisələrini özündə saxlayır. “Koroğlu”nun içərisində Turan-İran qarşıdurmasından, Qusanlar dövründən, Orta Asiyaya hunların gəlişindən, peçeneklərin birliyindən, Noqay dövründən qalmış hadisələri görə bilirik”(7, s.131).

“Koroğlu” variant və versiyalarına məxsus olan qollar uzun tarixi prosesdən keçərək Orta Asiyadan Mərkəzi Avropaya – Dunay çayı sahillərinə, Sibirdən Afrikaya – Aralıq dənizi sahillərinə qədər geniş əraziyə yayılmışdır. Təbii olaraq yayıldığı coğrafiyanın genişliyi, bəzi sosial, tarixi və mədəni hadisələrin təsiri ilə “Koroğlu” dastanında yeni olaylar, yeni obrazlar və buna bağlı olaraq yeni qollar meydana gəlmişdir. Dastanın yeni variantları yaranmış, həcm və məzmunca zənginləşmişdir. Bütün bunları nəzərə alaraq öyrənməni asanlaşdırmaq üçün “Koroğlu” dastanı nəzəri olaraq iki hissəyə ayrılmış və qruplaşmada Xəzər dənizi təbii bölgü rolunu oynamışdır (10, s.9-19).

Bu bölgü özlüyündə coğrafi və siyasi yönələri ilə məqbul sayılsa da, mədəni dəyərlər baxımından yarımçıqdır. Nəzərə alsaq ki, Xəzər dənizindən şimalda və cənubda yaşayan türkmən tayfaları bu qruplaşmalardan heç birinə daxil edilə bilmir və mahiyyətcə bölgülərdən kənar qalır, onda bu bölgünün natamamlığı ortaya çıxır. Stavropol və Xorasan (Türkmənsəhra) türkmənləri arasında yaşayan “Göröğlu” dastanı da türkmən xalqının mədəni irsi hesab edilir. Bununla belə, bütün Avrasiya coğrafiyasına yayılmış dastanı öyrənmək və təsnif etmək cəhətdən daha münasib bir bölgü də mövcud deyildir.

ƏDƏBİYYAT

1. Abbashlı, İ. (2005). Azərbaycan qəhrəmanlıq eposu // Koroğlu. Bakı: Lider nəşriyyatı. s. 4-46.
2. Chodzko, A. (1842). Popular Poetry of Persion Adventures and Improvisations of Kuroglu, the Benedit Ministrel of Northern Persia. London.
3. Görogly. Türkmen Gəhrımançılık Eposı. (1990). Çapa tayyarlanlar: B.Memmet yazov, A.Durdıyeva, Ş.Halmuhammedov, K.Seyitmıradov. Aşgabat.
4. Hatəmi, M. (1983).Koroğlu surətinin mənşəyi məsələsinə dair // Azərb.EA-nın Xəbərləri. Ədəbiyyat, Dil və İncəsənət seriyası. №2, s.14-21.
5. Kafesoğlu, İ. (1958). Türkmen adı, manası və mahiyəti // Jean Deny Armağanı, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, s. 121-133.
6. Koroğlu. Tiflis nüsxəsi (2005). Tərtib edənı: E.Tofıqqızı. Bakı.
7. Qonyratbaev,A. (1987). Qazaq eposy jəne Týrkologiya. Almaty: Ghylym. Sümer, F. (2017). Oğuzlar (Türkmenler) Tarihleri - Boy Teşkilatı – Destanları. Ankara: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı.
8. Şahin, H.İ. (2017).Koroğlu'nun Türkmen Kolları Üzerine Türkiye'de Yapılan Çalışmalar: Tarihçe, Yöntem ve Problemler // Bolu'dan Türk Dünyasına Koroğlu Çalışmalarının Dünü, Bugünü, Yarını Uluslararası Çağıştayı. Bildiri Özetleri Kitabı. s.24-25.
9. Türkmen, F. (1985)Koroğlu Hikâyelerinin Yayılma Sahaları ve Menşe Meselesi // E.Ü. TDEAD, №IV.
10. Yıldırım, D. (1983).Koroğlu Destanı'nın Ortaasya Rivayetleri // Koroğlu Semineri Bildirleri, Ankara.

XÜLASƏ

Nailə ƏSKƏR

*Ortaq və fərqli cəhətləri ilə “Koroğlu” dastanının variantları**Açar sözlər: “Koroğlu” dastanı, variant, Goroğlu, Azərbaycan, türkmən*

Şifahi Türk ədəbiyyatının epik növü olan dastanlar həcmcə digər folklor janrlarından daha böyükdür. Bu əsərlər obrazlı bir üslubla böyük tarixi hadisələri, qəhrəmanlıqları bu günümüə çatdırmışdır. Bu baxımdan türklərin və onlarla qonşu xalqların yaddaşında dərin iz buraxan dastanlardan biri də “Koroğlu” dastanıdır. Dastanın yaranma dövrü qədimdir və yayılma sahəsi çox genişdir. Buna görə də dastan iki böyük versiyaya (Şərq və Qərb) bölünür və beş yüzə yaxın variantı vardır. “Koroğlu” versiya və variantlarına aid olan qollar uzun bir tarixi proses keçərək Orta Asiyadan Mərkəzi Avropaya – Dunay sahillərinə, Sibirdən Afrikaya – Aralıq dənizi sahillərinə qədər geniş ərazilərə yayılmışdır. Bu mənada bir Avrasiya dastanı olan “Koroğlu” dastanı demək olar ki, bütün türk xalqlarında və onlarla qonşu ərəb, erməni, kürd, tacik, gürcü və Qafqazın kiçik xalqları arasında tanınmış, şifahi abidələrimizdən birinə çevrilmişdir. “Koroğlu” dastanının Azərbaycan və türkmən (Türkmənistan) variantları hər iki versiyanı əhatə etdiyindən bu variantların problemlərinin tədqiqi bütöv dastanın tədqiqi baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Bu məqalədə “Koroğlu” dastanının Azərbaycan və türkmən variantlarının orta q və fərqli cəhətləri müqayisə edilir, variantlar, onların mənşəyi, inkişaf tarixi, qəhrəmanları haqqında məlumat verilir.

РЕЗЮМЕ**Наиля АСКЕР*****Варианты эпоса “Короглу” с общими и разными чертами******Ключевые слова:*** эпос “Кероглу”, вариант, Короглу, Азербайджан, туркмены

Эпосы турецкой устной литературы по объему больше, чем другие фольклорные жанры. Эти произведения на художественном языке довели великие исторические события и героизм до наших дней. С этой точки зрения одним из эпосов памяти турок и десятков соседних народов является эпос “Кероглу”. Период формирования саги древний, а ареал ее распространения очень широк. Поэтому сага делится на две основные версии, а их насчитывается около пятисот вариантов. Ветви, относящиеся к вариантам и версиям “Кероглу”, прошли долгий исторический процесс и распространились на обширной территории от Средней Азии до Центральной Европы - до берегов Дуная, от Сибири до Африки - до берегов Средиземного моря. В этом смысле эпос “Кероглу”, Евразийский эпос, является одним из наших широко известных и распространенных памятников почти у всех тюркских племен, а также у соседних арабских, армянских, курдских, таджикских, грузинских и малых народов Кавказа. Поскольку азербайджанский и туркменский (Туркменистан) варианты эпоса “Кероглу” охватывают обе версии, изучение проблематики этих вариантов важно с точки зрения изучения всего эпоса.

В статье сравниваются общие и разные черты азербайджанской и туркменской версий эпоса “Кероглу”, даются сведения о вариантах, их происхождении, истории развития, героях.

SUMMARY***Naila ASKAR******Variants of “Koroglu” Epos with Common and Different Features******Keywords:*** “Koroglu” epos, variant, Koroglu, Azerbaijan, Turkmen

Epics of Turkish oral literature are larger in volume than other folklore genres. These works have brought great historical events and heroism to the present day in an artistic language. From this point of view, one of the epics in the memory of Turks and dozens of neighboring peoples is “Koroglu” epos. The period of formation of the saga is ancient and its area of distribution is very wide. Therefore, the saga is divided into two major versions, and there are about five hundred variants. The branches belonging to the “Koroglu” variants and versions have gone through a long historical process and spread over a wide area from Central Asia to Central Europe - to the banks of the Danube, from Siberia to Africa - to the shores of the Mediterranean. In this sense, the “Koroglu” epos, a Eurasian epos, is one of our well-known and spoken monuments in almost all Turkic tribes and among the neighboring Arab, Armenian, Kurdish, Tajik, Georgian and small peoples of the Caucasus. Since the Azerbaijani and Turkmen (Turkmenistan) versions of the “Koroglu” epos cover both versions, the study of the problems of these variants is important in terms of studying the whole epos.

This article compares the common and different features of the Azerbaijani and Turkmen versions of the “Koroglu” epos, gives information about the different variants, their origin, history of development, and heroes.